

पानशेत प्रलय
समस्या व पुनर्वसनाचे प्रयत्न'

पानशेत प्रलय

समस्या व पुनर्वसनाचे प्रयत्न

सुलभा ब्रह्मे
प्रकाश गोळे

गोखले अर्थशास्त्र संस्था, पुणे

गोखले अर्थशास्त्र संस्था, मराठी प्रकाशन १३ वे

© गोखले अर्थशास्त्र संस्था, पुणे ४
१९९८

किंमत सहा रुपये

Y:4355:13.23156.N7H1

K7
122810

प्रकाशक : वि. म. दांडेकर, गोखले अर्थशास्त्र संस्था, पुणे ४.

मुद्रक : द. वा. आर्नेकर, आर्यभूषण मुद्रणालय, ९१५११ शिवाजीनगर, पुणे ४.

प्रावकथन

१२ जुलै १९६१ रोजी पानशेतचे धरण फुटल्यामुळे पुण्यावर जी आपत्ती कोसळली आणि त्यानंतर त्यानून आपद्-साहाय्याचे व पुनर्वसनाचे जे प्रश्न निर्माण झाले त्याची माहिती संस्थेच्या या प्रकाशनामध्ये देण्यात आलेली आहे. पहिल्या प्रकरणात या आपत्तीचे वर्णन संक्षेपाने करण्यात आले आहे. या आपत्तीत ७५० घरे पूर्णपणे उद्ध्वस्त झाली आणि १६५० घरांची खूपच नासधूस झाली. सुमारे १०,००० कुटुंबे बेघर झाली आणि २६,००० हून अधिक कुटुंबांच्या घरगुती मालमत्तेचे नुकसान झाले. सुमारे ३६०० दुकानातील वस्तूंचे साठे नष्ट किंवा खराब झाल्यामुळे त्यांचे अपरिमित नुकसान झाले. अनेक सार्वजनिक व खासगी संस्थांना पूर्णतः किंवा अंशतः फटका बसला. पुणे महानगरपालिका, राज्य-सरकारची काही कार्यालये, काही बँका व इतर संस्था यांची महत्त्वाची दप्तरे व इतर कागदपत्रे नष्ट झाले. कोठारांतून ठेवलेले अन्नधान्य सडून गेले. नदीवरील पूल व शहरातील रस्ते उद्ध्वस्त झाले. टेलिफोनच्या व विजेच्या तारा नष्ट झाल्या; आणि शहराला पाणीपुरवठा करणारी व्यवस्था पूर्णपणे कोलमडून पडली. एकूण नुकसान सुमारे १७,५०,००,००० रुपयांचे झाले असावे असा अंदाज आहे. त्याचा तपशील तिसऱ्या प्रकरणात देण्यात आला आहे.

सर्वात पहिला व साहजिकच अत्यंत निकडीचा प्रश्न पाणीपुरवठ्याची व्यवस्था चालू करण्याचा होता. त्यानंतर पूरग्रस्तांना ताबडतोब मदत देणे निकडीचे होते. या आपत्तीचा तडाखा कित्येक हजार लोकांना बसलेला होता आणि त्यांना दिली गेलेली मदत सुमारे ७५,००,००० रुपयांची होती. तात्कालिक मदतीची व्यवस्था लागल्यानंतर विस्कळित झालेले आर्थिक जीवन पूर्ववत मुरळीत कसे करता येईल याकडे लक्ष पुरवावे लागले. त्याकरिता मुख्यतः कर्जे देण्यात आली आणि त्याबरोबर काही रोख अनुदाने व आर्थिक मदतही दिली गेली. त्यासाठी आणखी ७५,००,००० रुपये लागले. या उपाययोजनांची माहिती चवथ्या प्रकरणात देण्यात आली आहे.

यापेक्षा अधिक अवघड प्रश्न सुमारे १४,००० बेघर कुटुंबांना राहण्याची सोय उपलब्ध करून देण्याचा होता. यापैकी सुमारे एकतृतीयांश लोक त्यांच्या पूर्वीच्या घरांची डागडुजी करून तेथे पुनः राहण्यास गेले. उरलेल्या लोकांच्या निवाऱ्याची सोय करण्यास साहजिकच काही काळ लागला. मार्च १९६५ अखेरपर्यंत म्हणजे पानशेत आपत्ती कोसळल्यानंतर चार वर्षांच्या

सहा

पानशेत घलघ

काळात सुमारे ६००० कुटुंबांना सरकारी व सहकारी गृहनिर्माण संस्थांच्यामार्फत सुरू करण्यात आलेल्या वेगवेगळ्या योजनांच्या द्वारे कायमची घरे मिळवून देण्यात आली. वेगवेगळ्या गृहनिर्माण योजनांची तपशीलवार माहिती पाचव्या प्रकरणात आलेली आहे. उरलेली ३-४ हजार कुटुंबे बहुधा अजूनही तात्पुरत्या निवासस्थानांमूनच राहात असावीत. यांच्यापैकी अनेकांना बहुधा कायमची घरे पूर्वीही नव्हती. ते झोपडपट्ट्यांत राहात होते. ते आपल्या पूर्वस्थितीस पुनः परतले असून पूर्वीच्या जागी तशाच झोपडपट्ट्या तयार झाल्या आहेत.

पानशेतच्या धरणफुटीमुळे बेघर झालेल्या कुटुंबांच्या घरांच्या व पुनर्वसनाच्या प्रश्नाने पुण्यातील घरांच्या प्रश्नाकडे लक्ष वेधले आहे. शहराच्या योजनाविहीन व भरमसाट वाढीमुळे हा प्रश्न दिवसेंदिवस अधिकाधिक गंभीर बनत चालला आहे. शेवटच्या प्रकरणात या प्रश्नाची पर्चा केलेली आहे. त्यातील काही ठोकळ गोष्टीही चिंताजनक आहेत. उदाहरणार्थ १९५४ सालचे कीटुंबिक उत्पन्न, खर्च आणि बाजारभाव यांचा विचार करता असे आढळून येते की पुण्यात राहणाऱ्या कुटुंबांपैकी सुमारे एकतृतीयांश कुटुंबांना १०० चौरस फूट राहण्याच्या जागेचेही वाजवी भाडे देणे परवडत नाही. आणखी एकतृतीयांश कुटुंबे एक खोली व एक स्वयंपाकघर यांचे वाजवी भाडे देऊ शकतात; परंतु त्यांना वाजवी भाड्यात एवढी जागाही मिळत नाही. तात्पर्य, शहरात नव्याने येणारे लोक सामान्यतः सध्या विद्यमान असलेल्या लोकांच्या एवढीच अधिक प्राप्ती असणारे असतील असे गृहीत धरले तर त्याचा अर्थ असा होतो की नव्याने येणाऱ्या कुटुंबांपैकी फक्त सुमारे एकतृतीयांश कुटुंबेच सध्याच्या बाजारभावाने घरभाडी देऊ शकतात. उरलेली मंडळी एकतर सध्याच्या घरांतच दाटीवाटीने राहतात किंवा नव्या झोपडपट्ट्या निर्माण करतात. हा प्रश्न अधिक गंभीर होऊन हाताबाहेर जाण्यापूर्वीच महानगरपालिका त्याकडे निकडीने लक्ष पुरविले अशी आशा आहे.

गोखले अर्थशास्त्र संस्था

पुणे ४

१५ ऑगस्ट १९६७

वि. म. दांडेकर

प्रस्तावना

पुण्याच्या नैऋत्येस १० मैल अंतरावर खडकवासला येथे मुठा नदीवर बांधलेल्या धरणातून पुणे शहरास पाणीपुरवठा होत असे. पुणे शहराच्या वाढत्या गरजांमुळे हा पुरवठा अपुरा पडू लागला. त्यात वाढ करण्यासाठी निरनिराळ्या योजनांचा अनेक वर्षे विचार चालू होता. अखेर मुठा नदीच्या उपनद्या अंबी व मोशी यांवर अनुक्रमे पानशेत व वरसगांव येथे मातीची धरणे बांधण्याची योजना १९५७ साली मुक्रर करण्यात आली. पानशेत धरणाच्या बांधकामास १९५७ साली सुरुवात होऊन धरणाचे काम १९६२ साली पुरे करण्याची योजना होती. परंतु १९६० साली ही योजना बदलून धरण १९६१ सालीच पुरे करण्याचे ठरविले गेले. बरेच काम मोठ्या घाईगडबडीने शेवटच्या वर्षी पुरे करण्यात आले व काही काम अपुरेच राहिले. तरीही १९६१ च्या पावसाळ्यामध्ये धरणात पाणी अडविण्याचे ठरले. जूनच्या मध्यापासून सतत जोराचा पाऊस सुरू झाला आणि तीन आठवड्यात धरण तुडुंब भरले. पाण्याची वाढती पातळी व लाटांचा मारा यामुळे धोक्याची परिस्थिती निर्माण झाली. परंतु धरण भरण्याचा निर्णय एकदा घेतल्यानंतर प्राप्त संकटाचा स्वीकार करण्याविना गत्यंतर उरले नाही. १० जुलैपासून पानशेत येथील परिस्थिती गंभीर होत गेली आणि १२ जुलैला सकाळी पानशेतचे मातीचे धरण फुटले. दोन दिवस धोक्याची पूर्वसूचना मिळाली असूनही आपत्तीस तोंड देण्याची पूर्वतयारी करण्यात आली नाही. पाणी कोठवर पोहोचेल याचा अंदाज बांधण्यात आला नाही. १२ जुलैला धरण फुटल्यानंतर सुमारे तीन तासांनी पाण्याचे लोंढे पुणे शहरात घुसले. तत्पूर्वी पूर्वसूचना देऊन जीवितहानी टाळणे, तसेच लोकांची मालमत्ता, दुमिळ वा किमती सामान वाचविण यासाठी प्रयत्न केला गेला नाही. या सर्व हलगर्जीपणामुळे पानशेत आपत्तीत पुणेकरांचे अपरिमित नुकसान झाले. नागरिकांपुढे असंख्य गंभीर समस्या उभ्या राहिल्या. पानशेत धरणाबरोबर खडकवासल्याचे धरणही फुटल्यामुळे पुण्याचा पाणीपुरवठा बंद पडला. पाण्याच्या लोंढ्यांच्या आघाताने शहरातील बहुविध सुविधा उद्ध्वस्त झाल्या, हजारो नागरिक आपल्या घरादारास मुकले, अनेक सहखांची मालमत्ता धुळीस मिळाली.

पानशेत आपत्तीत झालेल्या हानीची व्याप्ती केवढी होती, त्यामुळे निर्माण झालेल्या समस्यांचे काय स्वरूप होते, पाणीपुरवठा, सुविधांची दुरुस्ती, निर्वासितांचे पुनर्वसन, इत्यादी बिकट समस्या सोडविण्यासाठी शासकांनी कोणत्या उपाय-योजना आखल्या, त्यामध्ये दूरदृष्टी होती, की तात्पुरते

उपाय एवढेच त्या योजनांचे स्वरूप होते, नागरिकांनी या अकल्पित आघातास कशा रीतीने तोंड दिले, या सर्व प्रश्नांचा ऊहापोह करण्याच्या हेतूने प्रस्तुत अभ्यास आपत्तीनंतर लगेच हाती घेण्यात आला. आपत्तीनंतरच्या काळातील प्रश्न व त्यांवरील उपाय-योजना एवढाच मर्यादित विषय येथे अभ्यासिला आहे. आपत्तीमुळे आपद्ग्रस्त कुटुंबे, संस्था, उद्योग यांवर कोणते दूरगामी परिणाम झाले याचा विचार येथे प्रस्तुत नाही. कारण असा अभ्यास करण्यासाठी आपत्तीनंतर काही कालाने स्वतंत्र अशी पाहणी करणे आवश्यक झाले असते.

या संशोधन कार्यासाठी अनेक सरकारी व निमसरकारी खाती, इतर संघटना व संस्था यांजकडून माहिती मिळविणे आवश्यक होते. या सर्वांच्या हार्दिक सहकार्याशिवाय हा अभ्यास पूर्ण करणे शक्य झाले नसते. निरनिराळी सरकारी कार्यालये, विशेषतः जिल्हाधिकाऱ्यांच्या कार्यालयातील पूर विभाग व पुरवठा विभाग, उद्योग खाते, बांधकाम खाते, महाराष्ट्र राज्य गृहनिर्माण मंडळ, सहकार खाते यांमधील कर्मचाऱ्यांनी आम्हास आवश्यक ती माहिती पुरविली व वेळोवेळी बहुमोल साहाय्य केले त्याबद्दल आम्ही त्यांचे फार आभारी आहोत. मुख्यमंत्रि-निधी, पुणे महानगरपालिकेतील विविध खाती, मराठा चेंबर ऑफ कॉमर्स अँड इंडस्ट्रीज, सहकारी व इतर अधिकोप, सामाजिक, शैक्षणिक व इतर संस्था, विभागीय समित्या, या सर्वांतील अधिकारी व कार्यकर्ते यांनी आम्हास जरूर त्या नोंदी दाखवून आवश्यक ती सर्व मदत दिली. तसेच अनेक व्यापारी व व्यावसायिक यांनीही आम्हास माहिती पुरविली. या सर्वांच्या सहकार्याबद्दल आम्ही त्यांचे अत्यंत आभारी आहोत. घरांची नुकसानी व निर्वासितांचा प्रश्न अभ्यासण्यासाठी आपद्ग्रस्त घरांची पाहणी करण्यात आली. त्या पाहणीत आवश्यक ती माहिती घरमालक व इतर रहिवासी यांनी तत्परतेने पुरविली याबद्दल आम्ही त्यांचे ऋणी आहोत.

सदर संशोधनकार्यात प्रा. ध. रा. गाडगीळ यांनी आम्हास बहुमोल मार्गदर्शन केले, याबद्दल आम्ही त्यांचे कृतज्ञतापूर्वक आभार मानतो. स्थापत्यविशारद श्री. डा. आ. गडकरी व श्री. म. ल. षाफेकर यांनी खडकवासला प्रकल्पाच्या तांत्रिक बाजूंबद्दल आम्हास आवश्यक ती माहिती दिली. श्री. द. पां. आपटे व श्री. य. कृ. सोवनी यांनी इतिवृत्त वाचून महत्त्वाच्या सूचना केल्या. तसेच गोखले अर्थशास्त्र संस्थेतील इतर अनेक सहकाऱ्यांनी प्रस्तुत संशोधनात मदत केली. या सर्वांच्या साहाय्याबद्दल आम्ही त्यांचे फार आभारी आहोत.

या इतिवृत्तासाठी आवश्यक ती माहिती १९६२ जुलैपर्यंत गोळा केली आणि कच्चा अहवाल १९६२ अखेर तयार झाला होता. परंतु काही अपरिहार्य अडचणीमुळे अहवालाच्या प्रकाशनास फार उशीर झाला. त्यामुळे इतिवृत्तात दिलेली बहुतेक आकडेवारी जुलै १९६२ मधील आहे. फक्त आवश्यक त्या ठिकाणी १९६५ ची परिस्थिती दिलेली आहे.

अनुक्रमणिका

	प्राक्कथन	पांच
	प्रस्तावना	सात
	सारणीचा अनुक्रम	दहा
	नकाशांचा अनुक्रम	बारा
१	१२ जुलै १९६१	१
२	पाणीपुरवठ्याची समस्या	६
३	आपत्तीतील हानीचे अंदाज	१५
४	तात्कालिक उपाय आणि साहाय्य	३९
५	आपद्ग्रस्तांचे पुनर्वसन	६७
६	सिंहावलोकन	८३
७	पुण्यातील गृहनिर्मितीची समस्या	९४
परिशिष्ट अ	आपद्ग्रस्त कुटुंबांच्या नोंदीसंबंधीचे टिपण	१११
परिशिष्ट आ	सर्वेक्षणासाठी वापरलेल्या प्रश्नपत्रिका	११३
परिशिष्ट इ	पारिभाषिक शब्दसूची	११६

सारणीचा अनुक्रम

३.१	राज्य-सरकारच्या मालमत्तेच्या नुकसानीचे अंदाज	१७
३.२	महानगरपालिकेच्या मालमत्तेच्या हानीचा तपशील	१९
३.३	उत्पादनाचा प्रकार व एकूण हानी यानुसार आपदग्रस्त कारखान्यांच्या संख्येचे विभाजन व माध्य हानी	२०
३.४	घंद्याचा प्रकार व एकूण हानी यानुसार आपदग्रस्त दुकानांचे विभाजन	२२
३.५	आपदग्रस्त दुकानांची संख्या व सरासरी हानी	२३
३.६	आपदग्रस्त कारागिरांची संख्या आणि सरासरी हानी	२६
३.७	व्यापार व उद्योग यांची एकूण हानी	२७
३.८	आपदग्रस्त देवालयांच्या संख्येचे हानीच्या रकमेनुसार विभाजन	२९
३.९	संस्था व धर्ममंदिरे यांची एकूण हानी	३०
३.१०	उपहत घरे आणि खोल्या यांची संख्या व स्थिती	३१
३.११	उपहत घरांच्या स्थितीनुसार त्यांमधील खोल्यांच्या हानीचे अंदाज	३२
३.१२	आपदग्रस्त कुटुंबांची पेठवार संख्या व सरासरी हानी	३४
३.१३	सार्वजनिक व खाजगी मालमत्तेच्या नुकसानीचा अंदाज	३५
३.१४	आपत्तीत नष्ट झालेले पिकांखालील क्षेत्र व हानीचा अंदाज	३६
३.१५	पानशेत आपत्तीतील एकूण हानीचा अंदाज	३७
४.१	आश्रयस्थान आणि मूळच्या राहत्या घरांची स्थिती यानुसार आपदग्रस्त कुटुंबांचे प्रतिशतता विभाजन	४३
४.२	मदत-केंद्रांवर व मदत-केंद्रांवाहेर आश्रय घेतलेल्या आपदग्रस्त कुटुंबांचे उत्पन्नानुसार प्रतिशतता विभाजन	४३

सारणीचा अनुक्रम

अकरा

४.३	मदत-केंद्रांवर वापरलेल्या एकूण वस्तूंवरील खर्चाचे प्रतिशतता विभाजन	४७
४.४	मदत-केंद्रांवर दरमाणशी केलेल्या खर्चाचे वस्तूनुसार विभाजन	४८
४.५	मदत मिळालेल्या संस्थांची संख्या व मदतीची रक्कम	५५
४.६	निरनिराळ्या संस्थांनी दिलेल्या साहाय्याचे स्वरूप व रक्कम	५७
४.७	शासकीय व अशासकीय यंत्रणांद्वारे देण्यात आलेल्या मदतीचे स्वरूपानुसार विभाजन	५९
४.८	सहकारी अधिकोषामार्फत दिलेल्या कर्जाचा तपशील	६२
४.९	वाणिज्य अधिकोषामार्फत दिलेल्या कर्जाचा तपशील	६३
५.१	घरांची स्थिती व स्थान यांनुसार उपहृत घरांतील खोल्यांचे विभाजन	६९
५.२	उपहृत घरांमधील दुस्त केलेल्या खोल्यांची आणि त्यांतील कुटुंबांची पेठवार संख्या	७३
५.३	राज्य-सरकारच्या घरबांधणी योजनांद्वारे ऑगस्ट १९६२ पर्यंत बेघर कुटुंबांना मिळालेली जागा	७७
५.४	आपद्ग्रस्त कुटुंबांसाठी बांधलेल्या घरांची सवलतीची भाडी	७९
७.१	पुण्यातील न्यादर्श कुटुंबांचे उत्पन्नानुसार विभाजन (१९५४)	९९
७.२	नवीन बांधलेल्या घरांचे क्षेत्रफळ, उपलब्ध सोयी आणि खर्च	१०२
७.३	नवीन गृहयोजना - आयुर्मान आणि खर्च	१०३
७.४	नवीन गृहयोजनांद्वारा उपलब्ध झालेली जागा आणि जमिनीचा वापर	१०४
७.५	इमारातीतील गाळ्यांच्या संख्येनुरूप गाळ्यागणिक भितीची लांबी	१०६

नकाशाचा अनुक्रम

- १ पुणे शहर आणि परिसर
- २ पुणे महानगरपालिकेच्या हद्दीतील क्षेत्र
- ३ पुणे शहरातील आपद्ग्रस्त विभाग

परिशिष्ट अ

आपद्ग्रस्त कुटुंबांच्या नोंदीसंबंधीचे टिपण

मदतीचे वाटप योग्य तऱ्हेने आणि पद्धतशीरपणे होण्यासाठी सर्व आपद्ग्रस्त कुटुंबांची नोंद होणे आवश्यक होते. मदत-वाटपाच्या प्रारंभी मात्र अशी नोंद तयार करण्यासाठी काहीच प्रयत्न करण्यात आले नाहीत. धान्य-वाटप करताना कुटुंबांची अगदी वरवर चौकशी करण्यात आली. काही विभागीय समित्यांनी ही चौकशी व्यवस्थित केली तर काहीनी फारशी चौकशी केलीच नाही. आपद्ग्रस्त कुटुंबांची यादी करण्याचा थोडाफार प्रयत्न रोख मदतीचे वाटप करताना केला गेला. पण हे काम अननुभवी स्वयंसेवकांच्या हातात दिलेले होते, त्यावर योग्य देखरेख नव्हती, किंवा योग्य मार्गदर्शन झाले नाही. त्यामुळे रोख मदत देण्यापूर्वी आपद्ग्रस्त कुटुंबांची व्यवस्थित यादी तयार झाली नाही. अशा परिस्थितीमुळे मदत केवळ आपद्ग्रस्त कुटुंबांनाच मिळत आहे अशी खबरदारी घेणे शक्य झाले नाही. रोख मदत देण्यापूर्वी नाही तरी निदान या मदतीचे वाटप सुरू असताना एकीकडे ओळख-पत्रे तयार करण्याचे काम चालू करावे असा सरकारला आग्रह करण्यात आला आणि हे कार्य करण्यास मदत उपलब्ध होऊ शकेल असेही सुचविण्यात आले. पण त्यावेळी सरकारी अधिकाऱ्यांनी या प्रश्नाकडे फारसे लक्ष दिले नाही. शेवटी ऑगस्ट १९६१ च्या अखेरीस महाराष्ट्र सरकारच्या अर्थ आणि सांख्यिकी केंद्राकडे सरकारने हे कार्य सोपविले. आपद्ग्रस्त कुटुंबांची माहिती व त्यांस मिळालेली मदत यांची रीतसर नोंद करण्यामागे उद्देश असा होता, की मदतीचे वाटप सुलभ व्हावे आणि फक्त आपद्ग्रस्त कुटुंबांनाच मदत पोहोचवी. परंतु मदत-वाटप बरेचसे होऊन गेल्यानंतर ही नोंद झाल्यामुळे हा उद्देश फारसा सफल झाला नाही.

आपद्ग्रस्त कुटुंबांच्या नोंदणीच्या कामासाठी राज्यातील सुमारे ५२ अब्ज कारकून नेमण्यात आले. नोंदीच्या कामासंबंधीचे प्राथमिक शिक्षण त्यांस देण्यात आले. देखरेखीच्या कामावर तीन मामलतदारांची नेमणूक करण्यात आली. नोंदणीच्या एकूण कामाची जबाबदारी महाराष्ट्र सरकारच्या अर्थ व सांख्यिकी केंद्रावर होती. विभागीय समित्यांच्या कार्यालयांत आपद्ग्रस्त कुटुंबांनी आपला आपत्तीपूर्वीचा आणि नंतरचा पत्ता नोंदवावा अशी त्यांस सूचना देण्यात आली. आपद्ग्रस्त कुटुंबांनी दिलेली माहिती प्रत्येक कुटुंबाच्या नावे चिठ्ठी करून त्यावर घालण्यात आली. कुटुंबांनी नोंदविलेल्या आपत्तीनंतरच्या पत्त्यांवर जाऊन अब्ज कारकुनांनी त्यांची भेट घेतली व कुटुंबातील माणसांची संख्या, त्यांची वय, मिळालेली मदत, बगैरे माहिती ठराविक नमुन्याच्या कुटुंबपत्रकामध्ये भरली.

कुटुंबांची नोंद करण्याचे काम ऑगस्ट १९६१ च्या शेवटच्या आठवड्यात सुरू झाले. २७ ते ३१ ऑगस्टपर्यंत १४,७९६ कुटुंबांची नोंद झाली. कुटुंबांनी दिलेल्या पत्त्यांवर जाऊन माहिती घेण्याचे कामही त्याच वेळी सुरू झाले. बऱ्याच चिठ्ठ्या (२१४९) रद्दबातल ठरल्या. कारण पुष्कळ वेळा एक कुटुंब दोनदा नोंदविले गेले होते किंवा काही आपद्ग्रस्त नसलेल्या कुटुंबांनीही आपली नावे नोंदविली होती. त्यामुळे १२,६४७ कुटुंबांसाठीच कुटुंबपत्रके करण्यात आली. सप्टेंबर व ऑक्टोबर महिन्यांच्या शेवटी व नोव्हेंबरच्या सुरुवातीला पुन्हा काही दिवस नोंदणीचे काम झाले त्यावेळी अनुक्रमे ८५२०, ७११ आणि ३५० कुटुंबांनी नावे नोंदविली. सप्टेंबरच्या मध्यानंतर ज्या ९५८१ कुटुंबांनी नावे नोंदविली त्यांपैकी ६७८४ कुटुंबांची कुटुंबपत्रके तयार करण्यात आली. याप्रमाणे मदत-केंद्रांवर

ज्यांनी आश्रय घेतला नव्हता, बशा १९,४३१ आपद्घस्त कुटुंबांसाठी पत्रके करण्यात आली. वामनाबाय केंद्रांवर आश्रय घेतलेल्या कुटुंबांपैकी ६७३२ कुटुंबांची पत्रके सप्टेंबरमध्ये करण्यात आली व नोव्हेंबर १९६१ मध्ये आणखी १०१ कुटुंबांची पत्रके भरली गेली. याप्रमाणे २६,२६४ आपद्घस्त कुटुंबांसाठी कुटुंबपत्रके तयार करण्यात आली.

कुटुंबांनी दिलेला भरकमांक आपद्घस्त घरांच्या यादीत असेल तर ते कुटुंब आपद्घस्त बाहेर असे मानण्यात आले. रोख मदत व धान्य यांचे वाटप करताना कुटुंबांकडून जे बर्ब भरून घेतलेले होते, त्यांवरील माहितीचा उपयोग करण्यात आला नाही. सरकार आणि इतर संस्था यांकडून किती व कोणती मदत मिळाली याची नोंद कुटुंबपत्रकात केलेली होती. कुटुंबांनी या बाबतीत दिलेली माहिती पडताळून पाहण्यात आली नाही. कुटुंबांनी नोंदविलेल्या क्रमांकाचे घर खरोखरच आपद्घस्त बाहेर की नाही, आणि जो भाग आपद्घस्त बाहेर त्यामध्येच बर्बदार कुटुंब राहात होते की नाही, हे पाहण्यासाठी प्रत्यक्ष चौकशी फक्त काही कुटुंबांबाबतच केली गेली. त्यामुळे ज्या कुटुंबांचा बशा पाहणीत समावेश झाला नाही ती निश्चित आपद्घस्त होती की नाही हे कळणे कठीण होते. वामनाबाय गलिच्छ वस्त्यांनून राहणाऱ्या कुटुंबांच्या बाबतीत फारशी चौकशी करण्यात आली नाही. प्रत्यक्ष कुटुंबांची भेट न घेता अव्वल कारकुनांनी काही वेळा केवळ चिट्ठ्यावरूनच पत्रकांवर माहिती भरली असेही सांगण्यात आले.

सरकारने कुटुंबांची नोंद करण्याची जो पद्धत अनुसरली तीमध्ये बशा तऱ्हेच्या बनेक उभोवा राहून गेल्या. कुटुंबांनी दिलेले पत्रे नीट पडताळून पाहण्यात आले नसल्यामुळे खोटे पत्रे देऊन मदत मिळविणे आपद्घस्त नसलेल्यांस अवघड नव्हते. बशा दुरुपयोग होऊ नये म्हणून आपद्घस्त कुटुंबांनी नभरपित्यांकडून प्रमाणपत्र आणावे असे ठरले. ही प्रमाणपत्रे मिळविण्यासाठी वामनाबाबाही बबलंब केला गेला असे समजते. मदत-वाटप अधिकाऱ्यांच्या मते सुमारे १२ ते १५ टक्के कुटुंबांनी खोटी माहिती देऊन व इतर गैरप्रकारांनी मदत मिळविली असावी. जेथे असे प्रकार उघडकीस आले तेथे वाटलेली मदत परत घेण्याचे धोरण सरकारने बबलंबिले. सुमारे षांभर कुटुंबांकडून मदत परत घेण्यात आली.

गोखले अर्बशास्त्र संस्थेतर्फे आपद्घस्त कुटुंबांसंबंधीची माहिती व्यापक स्वरूपात घेण्यात आली होती. सर्व मदत-केंद्रांना भेट देऊन मदत-केंद्रांवर राहणाऱ्या व भोजन-केंद्रांवर भोजन घेणाऱ्या कुटुंबांची माहिती संस्थेने जमविली होती. तसेच ज्यांना रोख मदत मिळाली बशा मदत-केंद्राबाहेरील कुटुंबांचीही यादी तयार करण्यात आली होती. आपद्घस्त घरांच्या पाहणीच्या वेळी संस्थेच्या अनुसंधात्यांनी प्रत्येक घराला भेट देऊन ही माहिती पडताळून पाहिली.

मदत-केंद्राबाहेरील ज्या कुटुंबांनी रोख मदत घेतली होती बशा १३,००० कुटुंबांनी भरलेले बर्ब पडताळून पाहता पुढील गोष्टी बाबडल्या : ३५ कुटुंबांनी पूर्वीचा पत्ता म्हणून दिलेली जागा जुने १९६१ पूर्वीच सोडलेली होती, म्हणजे १२ जुने रोजी त्या आपद्घस्त घरांनून ही कुटुंबे राहात नव्हती. १७५ कुटुंबे घरांचा जो भाग पाण्याच्या तडाख्यात सापडला नव्हता बशा भागात राहात होती. ३७५ कुटुंबांचा त्यांनी दिलेल्या पत्त्यांवर ठावठिकाणा लागला नाही. २५० कुटुंबांनी पूर्ण पत्ताच दिला नव्हता आणि १५० कुटुंबांनी दिलेले घर क्रमांकच सांपडले नाहीत. १७० कुटुंबांनी जो पत्ता दिला होता त्या घरांनून पाण्याची उंची इतकी कमी होती, की विशेष नुकसान होणे शक्य नव्हते. आणि २६५ कुटुंबांनी दोन ठिकाणी बर्ब भरून मदत नेल्याचे बाबडून आले. याप्रमाणे १३,०००पैकी १२०० किंवा ९ टक्के कुटुंबांनी संशयास्पद मार्गाने मदत मिळविण्याचे बाबडून आले. झोपडपट्टीनून राहणाऱ्या ३००० कुटुंबांविषयी मात्र चौकशी करणे शक्य झाले नाही.

याशिवाय केंद्रांवर आश्रय घेतलेल्या सर्व (झोपडपट्टीचे रहिवासी सोडून) कुटुंबासंबंधीची माहिती-ही पडताळून पाहण्यात आली. पूर्ण पत्ता दिलेला नसल्याने किंवा पत्ता चुकीचा असल्याने २५० कुटुंबांनी दिलेला पत्ता सापडू शकला नाही. २१० कुटुंबांनी जो पत्ता दिला होता त्या घरात ती कुटुंबे राहात नव्हती असे आढळले. ४१ कुटुंबांनी जो पत्ता दिला होता तो घरे जुलूमपूर्वीच त्यांनी सोडून दिलेली होती, तर १८ कुटुंबे घराच्या पाण्याच्या तडाख्यातून वाचलेल्या भागात राहात होती.

अशा प्रकारे माहिती पडताळून पाहिल्यावर असे आढळले की मदत घेणाऱ्या एकूण कुटुंबांपैकी सुमारे दहा टक्के कुटुंबे आपद्ग्रस्त नव्हती. म्हणजे जवळजवळ २६०० कुटुंबांनी मदतीच्या योजनांचा गैरफायदा घेतला.

नुकसान पोचलेल्या घरांतील कुटुंबे व ज्या घरात नुमते पाणी गिरले होते अशा घरांतील कुटुंबे यांच्या माहितीवरून आपद्ग्रस्त कुटुंबांच्या एकूण संख्येविषयी अंदाज बांधला असता आपद्ग्रस्त कुटुंबांची संख्या २६,२५० होते. ज्यांनी मदत घेतली अशा कुटुंबांची संख्या सुमारे २६,५०० होती, यांपैकी सुमारे २४,००० कुटुंबे आपद्ग्रस्त होती. म्हणजे एकूण आपद्ग्रस्त कुटुंबांपैकी सुमारे १० टक्के कुटुंबांनी मदत घेतली नाही असे म्हणता येईल.

परिशिष्ट आ

प्रभावली १ : आपद्ग्रस्तांसाठी चालविलेल्या मदत-केंद्रासंबंधीची पाहणी

- (१) मदत-केंद्र जेथे उघडले होते त्या संस्थेचे नाव :
- (२) संस्थेचा पत्ता :
- (३) केंद्र सुरू केल्याची तारीख :
- (४) केंद्र बंद केल्याची तारीख :
- (५) केंद्राचे व्यवस्थापन : व्यवस्थापक, साहाय्यक यांची संख्या :
- (६) केंद्रावरील प्रारंभीची माणसांची संख्या :

पुरुष :	स्त्रिया :	मुले :
---------	------------	--------
- (७) केंद्रावरील माणसांची संख्या केव्हा व कसकशी बदलत गेली ?
- (८) केंद्रावरील खाण्याची व्यवस्था : जेवण, चहा, खाणे, दूध व इतर :
- (९) केंद्रावरील लोकांसाठी किती खोल्या, दिवाणखाने, इत्यादी वापरले ?
- (१०) केंद्रावर पिण्याचे पाणी, घुणे, संडास यांची काय सोय होती ?
- (११) केंद्रावर कोणत्या भागातील व कोणत्या वर्गातील लोक मुब्यतः होते ?
- (१२) केंद्रावरील लोकांना कामे सांगण्यात येत होती काय ? कोणती ?
- (१३) केंद्रावरील कोणकोणत्या कामासाठी पगारी नोकर नेमले ? त्यांची संख्या व रोजगाराचा दर :

- (१४) केंद्रावर एकूण किती जेवणे झाली ?
जेवणाचा एकूण खर्च :
- (१५) जेवणासाठी वापरलेल्या किराणाभुसार मालासाठी किती रक्कम खर्च केली ?
- (१६) केंद्रावर केलेला इतर खर्च :
कोणत्या बाबीवर व किती :
- (१७) केंद्रावर वस्तुरूपात सरकारकडून कोणकोणता माल आला ? किती माल आला ?
मालाची अंदाजे किंमत :
- (१८) केंद्राच्या खर्चासाठी सरकारकडून रोख रक्कम किती आली ?
- (१९) केंद्रावर वैयक्तिक स्वरूपाची, रोख अथवा वस्तुरूपात मदत आली काय ? असल्यास कोणाकडून, कोणत्या प्रकारची (उदा. दूधपावडर, औषध) किती व त्याची अंदाजे किंमत :
- (२०) केंद्रावर सरकारतर्फे आलेल्या मदतीचे वाटप केले काय ? असल्यास कोणत्या वस्तूंचे, किती, अंदाजे किंमत :
- (२१) वस्तूंचे वाटप करताना माणसांची निवड कशी केली ? किती माणसांना वस्तू दिल्या ?
(अ) वस्तूंचे नाव :
(आ) माणसांची संख्या :
- (२२) केंद्र बंद झाल्यावर इमारत व आवार यांची सफाई करण्यास किती खर्च आला ? तो खर्च कोणी केला ?
- (२३) केंद्र चालविण्यात आलेल्या अडचणी :

प्रभावली २ : पुणे येथील आपद्ग्रस्त कुटुंबांना दिलेल्या मदतीसंबंधीची पाहणी

- (१) आपद्ग्रस्त कुटुंबांना मदत देणाऱ्या संस्थेचे नाव :
(२) : मदत कोणत्या स्वरूपात दिली ?
(३) : किती कुटुंबांना मदत दिली ?
(४) : निरनिराळ्या कुटुंबांना एकूण किती मदत दिली ?
(५) : मदत देण्यासाठी कुटुंबांची निवड कशी केली ?
(६) : मदत देण्यासाठी रक्कम किंवा वस्तू कोठकोठून जमविल्या ?
(७) दिलेल्या एकूण मदतीचा अंदाज :
(८) मदत केव्हा दिली ?
(९) मदत कोणामार्फत व कशी वाटली ?
(१०) टिपण :

प्रश्नावली ३ : उपहत घरांची पाहणी

- (१) गृहक्रमांक व पेठ :
- (२) घरमालकाचे नाव :
- (३) घराची स्थिती (महानगरपालिकेच्या यादीत दर्शविलेली) :
- (४) (अ) घरातील एकूण खोल्यांची संख्या :
 - (आ) आपत्तीत नुकसान झालेल्या खोल्यांची संख्या :
 - (इ) दुरुस्त केलेल्या खोल्यांची संख्या :
- (५) माहिती देणाऱ्याचे नाव :
- (६) माहिती देणारे : घरमालक । घरमालकांचे कुटुंबीय । भाडेकरू :
- (७) आपत्तीपूर्वी घरात राहात असलेल्या भाडेकरूविषयी माहिती :
 - (अ) भाडेकरूची नावे :
 - (आ) पूर्वी त्यांच्याकडे असलेल्या खोल्यांची संख्या :
 - (इ) आपत्तीनंतर पूर्वीच्या घरात राहावयास आले काय ? की इतरत्र राहतात ?
 - (ई) पूर्वीच्या घरात राहावयास आले असल्यास, सध्या त्यांच्याकडे असलेल्या खोल्यांची संख्या :
 - (उ) आपत्तीनंतर लगेच कोठे राहावयास गेले ? मदत-केंद्र अथवा मदत-केंद्राबाहेर ? मदत-केंद्राबाहेर राहिले असल्यास कोठे ?
 - (ऊ) सहकारी गृहनिर्माण संस्था अथवा अन्य संस्था यांकडे जागेसाठी अर्ज केला आहे काय ?
- (८) आपत्तीनंतर नव्याने आलेल्या भाडेकरूविषयी माहिती :
 - (अ) भाडेकरूची नावे :
 - (आ) आपत्तीपूर्वीचे राहण्याचे ठिकाण :
 - (इ) सध्या त्यांच्याकडे असलेल्या खोल्यांची संख्या :
 - (ई) आपद्ग्रस्त आहेत किंवा नाहीत ?
- (९) टिपण :

परिशिष्ट इ
पारिभाषिक शब्दसूची

अधिकोष —	Bank
अनुकूलतम —	Optimum
अनुसंघाता —	Investigator
अनुस्त्रोत —	Down-stream
अप्राप्य ऋण —	Bad debt
अभियंता —	Engineer
आनुषंगिक —	Appurtenance
आपात द्वारे —	Emergency gates
आयोग —	Commission
उच्छ्वास —	Man-hole
उन्नयनवार —	Pick-up-weir
उपकल्पित परिगणना —	Hypothetical calculation
उपहत —	Damaged
ओसांड बंधारा —	Waste weir
जलकर्षक —	Water pump
जलग्रहण क्षेत्र —	Catchment area
जलवाहक —	Tanker
जलसंक्रम, प्रणाल —	Aqueduct
तल-अवकाश निर्देशांक —	Floor-space-index
नाशरक्षण मूल्य —	Salvage value
निकुट्टन —	Pitching
निगम —	Corporation
निर्धारित किमत —	Assessed value
न्यादर्श —	Sample
परिवहन —	Transport
प्रकल्प —	Project
प्रतिशतता —	Percentage
प्रक्षेप —	Projection
मलवाहिनी —	Sewer
संभारण खर्च —	Maintenance cost
संनाल —	Conduit
सर्वेक्षण —	Survey
सिंचन —	Irrigation
सुविधा —	Amenity
सेवा —	Services